

Yılmaz, Ş. (2021). Zêmarên kurdî yên Kafkasya û herêma Mêrdînê:
ji hêla teşe, naverok û zimanî ve. *Folklor û Ziman*. 2(2), 185-211.

Wergirtin/received: 16.08.2021

Qebûlkirin/accepted: 25.10.2021

ORCID: 0000-0002-8355-1136

ZÊMARÊN KURDÎ YÊN KAFKASYA Û HERÊMA MÊRDÎNÊ: JI HÊLA TEŞE, NAVEROK Û ZIMANÎ VE*

Şükrü Yılmaz**

Kurte

Armanca vê xebatê, destnîşankirin û berawirdkirina taybetmendiyên teşeyî, naverokî û zimanî yên zêmarên kurdî yên Kafkasya û herêma Mêrdînê ye. Di vê çarçoveyê da ji çavkanîyên nivîskî û bi xebatên sehayî zêmar hatine berhevkerin. Ev zêmarên berhevkerî hatine berawirdkirin û taybetmendiyên hevbeş û cuda yên teşeyî, naverokî û zimanî yên zêmarên her du herêman hatine tesbîtkirin. Piştî karê berawirdkirinê, hate dîtin ku ji hêla teşeyê ve zêmarên kurdî yên Kafkasyayê kin in û ji bendekê pêk dihên, lê zêmarên herêma Mêrdînê dirêj in. Zêmarên her du herêman bêkêş in û di zêmarên wan da hêmanên ahengê yên wekî serwa, paşserwa, asonans, alîterasyon û dubarekirina peyvan hatine bikaranîn. Ji aliyê naverokê ve gelek mijar û temayên hevbeş hatine bikaranîn, lê her herêm xwediyê hindêk temayên taybet e jî. Hat dîtin ku li her du herêman jî zêmar bi kurdî hatine gotin û di zêmaran da taybetmendiyên devoka herêmê hene. Herçiqas ji aliyê hunerên edebî ve zêmarên herêma Mêrdînê dewlemendtir xuya dikin jî di zêmarên Kafkasyayê da jî hunerên edebî hatine bikaranîn û di zêmarên her du herêman da digel qalibgotin û metaforên hevbeş yên cuda jî hatin dîtin.

Peyvên Sereke: Zêmarên Kurdî, Kafkasya, Mêrdîn, Teşe, Kêş, Serwa, Naverok.

* Hindek beşên vê xebatê ji teza masterê ya çapnebûyî hatine wergirtin. Binêre: Şükrü Yılmaz, "Adet û Rîtûelên Têkildarî Mirinê Li Herêma Nisêbinê", Teza Masterê ya Çapnebûyî, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Mêrdîn, 2019.

** Xwendekarê doktorayê, Zanîngeha Dicleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, E-mail: peyamxane@gmail.com

**KURDISH LAMENTS IN THE CAUCASUS AND MARDIN REGION: IN TERMS OF
FORM, CONTENT AND LANGUAGE**

Abstract

The aim of this study is to determine and compare the form, content and linguistic features of the Kurdish laments of the Caucasus and Mardin regions. In this context, many laments were obtained from written sources and field studies. These collected laments were compared and the common and different form, content and language features of the laments of both regions were determined. As a result of this comparison, in terms of form, it was seen that the Caucasus Kurdish laments were short and consisted of one stanza, but the Mardin region laments were long. It was seen that the laments of both regions were sung without measure, and there were elements of harmony such as rhyme, redif, assonance, alliteration and word repetition in their laments. In terms of content, many common topics and themes are covered, but each region has its own unique elements. In both regions, the laments were sung in Kurdish and the features of the local language were seen in the laments. Although the laments of the Mardin region seem richer in terms of literary arts, literary arts are also used in Caucasian laments and there are common phrases and metaphors as well as different ones in the laments of both regions.

Keywords: Kurdish Laments, Caucasia, Mardin, Form, Measure, Rhyme, Content.

Destpêk

Mirin ji bo kesê/a mirî wekî dawîya jîyanê ye, lê ji bo malbat û xwedîyên wan ji ber rîtûelên ku li dora şîn û sersaxîyê hatine saz kirin, bûyereka çandî û civakî ye. Goka li ser derûnîya mirinê gelek xebat kirine û balê dikişîne ser fonksiyona rîtûelên mirinê û weha dibêje: “Ji bo ku bikarin derûnîya xwe ya piştî windahîyan vebêjin, her çandê, her zimanî li gor xwe awayên derbirinê û peyv peyda kirine û ji bo windahîyên ku bi mirinê derketine holê hindek rîtûel û merasîmên biêş yê bîranînê li dar xistine.” (Göka, 2010, r. 148). Yek ji van jî adeta zêmarbêjîyê ye ku bi bihîstina xebera mirinê ra xwedîyên mirîyan yê nêzîk yê wekî dê, xweh, metik û xaltîkê hestên xwe bi awayekî helbestkî û strankî dibêjin.

Zêmar, ji serdemên kevin ve di gelek civak û şaristanîyên li ser rûyê dinyayê da hatîye dîtin. Gorkem di vê bareyê da weha dibêje: “Di çanda sûmerî, misirî, yewnanî, latînî, cihû, hindî, ereb û farisan da û herweha di nav wan gelan da ku li Ewropa, Amerîka û Awustralyayê dijîn ji duho û heta îro, ev rîtûel û kevneşopîya zêmarbêjîyê dihê dîtin.” (Görkem, 1991, r. 490).

Ev cure stran di nav kurdan da gelekî berbelav e. Herçiqaş zêmarbêjî di dîne îslamê da hatîye qedexekirin jî, jinên kurd yê misilman dev ji vê adetê bernedane. Di hedîsên cenabê Pêxember da zêmarbêjî hatîye rexnekirin û di demên pêşî da soz ji jinên ku nû diketin dîne îslamê dihat standin da ku zêmarbêjîyê nekin (Hacıgökmen, 2013, r. 395). Digel ku di dîne îslamê da avêtina ser mirîyan heram e jî, li gor çavkanîyên berdest di dîne êzidîtîyê da ji bo zêmarbêjîyê qedexeyek yan jî heramîyek xuya nake.

Li cihanê di heqê zêmaran da, hem xebatên berhevkarîyê hem jî yê analîzkirin û berawirdkirinê hatine kirin ku em dikarin navê çend kesan weha rêz bikin: Lauri Honko, Yaşar Kemal, Şukru Elçin. Kesên ku li ser zêmarên kurdî xebat kirine vekolerên wekî Margaret Rudenko, Şukrîya Resûl û Christine Allisonê ne. Herweha kesên wekî birayên Celîlan û Khelîl Jindî Rashowî jî gelek zêmar berhev kirine. Allison herçiqaş Şukrîya Resûl wekî otorîte bi nav dike jî dibêje, heta niha xebata herî berfireh li ser zêmarên kurdî Margaret Rudenkoyê kirîye (veg. Allison, 2007, r. 136, 285).

Mijara vê xebatê berawirdkirina zêmarên kurdên Kafkasya û Mêrdînê ye. Wekî gelek babetên din, li Tirkîyeyê zêmarên kurdî jî di qada akademîk da zêde nehatine vekolan. Ev kêmasî ji me ra bû motîvasyon ku em xebatekê di vê qadê da bikin. Di

vê xebatê da em dê pêşî di heqê zêmar, zêmarbêjî û îcrakirina zêmaran da zanyarîyên teorîk pêşkêş bikin. Bi dû ra bi nimûneyan em dê hewil bidin ku taybetmendiyên zêmarên her du herêman ji hêla teşe, naverok û zimanî ve binirxînin û hêmanên hevbeş û yên cuda destnîşan bikin.

Ji bo ku em bigihîjin armanca xwe me rêbaza berawirdkarîyê bi kar anî. Ji bo zêmarên kurdên Kafkasyayê me sûd ji pirtûka birayên Celilan ya bi navê *Zargotina Kurda* wergirt ku ev berhem ji hêla zêmaran ve têra xwe dewlemend e (Celîl & Celîl, 1978). Ji bo zêmarên herêma Mêrdînê jî me hem ji zêmarên xebatên çapkirî hem jî ji yên ku me ji sehayê berhev kirin, sûd wergirt. Necat Keskinî li herêma Mêrdînê karekî berhevkarîyê kirîye û hindê keresteyên folklorê berhev kirine. Keskin ev keresteyên ku berhev kirine di pirtûka xwe ya bi navê *Zêrka Zêra* da weşandine ku tê da çend zêmar jî hene (Keskin, 2019b). Mem Mukrîyanîyî, di heqê adet û ritûelên şînê yên li Tizyana Mêrdînê da xebateka berhevkarîyê kirîye û di vê xebatê da cih daye zêmarekê jî (Mukrîyanî, 2019, r. 16). Mahmut Barikî jî xebateka berhevkarîyê li herêma Mêrdînê kirîye û cih daye zêmarekê (Barik, 2003, r.66-67). Yıldırım Tanhanî di pirtûka xwe ya bi navê *Kaniyek Ji Mezopotamyayê* da cih daye zêmarekê ku ji Nisêbîna Mêrdînê hatîye berhevkirin (Yıldırım Tanhan, 2005, r. 243).

Herweha li herêma Mêrdînê, li navçeya Nisêbînê û gundên wê bi rêya xebatên sehayî me nêzîkî 20 zêmar berhev kirin. Herçiqaş dîroka berhevkirina hindê zêmaran kevintir be jî me piranîya wan di sala 2018an da berhev kirin. Ji bo her çavkanîyekî/a devkî me hejmarek destnîşan kir û di vegotina gotarê da ji dêvla navên wan, me di nav kevanekê da wekî ÇD-1, ÇD-2 nivîsî. Divê em bibêjin ku me nav û zanyarîyên çavkanîyên xwe di bin serenava Çavkanîyên Devkî da pêşkêş kirine.

Piştî ku me ji çavkanîyên nivîskî û ji xebatên sehayê zêmar berhev kirin, bi rêya rêbaza berawirdkarîyê me taybetmendiyên zêmarên kurdî yên Kafkasya û herêma Mêrdînê ji hêla teşe, naverok û zimanî ve şirove kirin û hêmanên hevbeş û yên cuda destnîşan kirin. Lewra encam û darazên ku em gihîştinê jî, tenê bi çavkanîyên ku me bi dest xistin sînordar in.

Divê bihê gotin ku zêmar ne tenê piştî mirina kesekî/ê dihên gotin, herweha ji bo bûkan, ji bo karesatên civakî û firqetê jî dihên gotin. Lê di vê xebatê da em dê tenê li ser zêmarên ku piştî mirina kesekî/ê dihên gotin rawestin. Herweha ew kilamên ku ji hêla dengbêjan ve (bi piranî dengbêjên mêr dibêjin) piştî mirina kesekî navdar dihên gotin ne mijara vê xebatê ne.

1. Pênase û Binavkirina Zêmaran

Li gor hin nivîskaran, zêmar helbestên gelêrî yê pêşîn û herî kevin in (Görkem, 1991, r. 489). Vekolerên ku bi folklorê ra eleqedar in bi piranî zêmar di nav keresteyên edebîyata gelêrî da bi cih kirine. Yildirim û hevalên xwe, zêmaran wekî beşeka folklorê dibînin û tevî lawîkan wan di bin sernavê edebîyata gelêrî da bi cih dikin (Yıldırım & yd., 2013, r. 144). Necat Keskin jî wan wekî ‘stranên şînê/zêmar’ bi nav dike û di bin sernavê edebîyata gelêrî da wan dixê binbeşa ‘helbesta gelêrî’ û li wir jî wan dixê bin banê ‘helbestên lîrîk/stranên gelêrî’ (Keskin, 2019a, r. 127).

Wekî din Elçin zêmarê weha pênase dike: “Zêmar ew stran in ku mirov piştî mirinekê yan piştî windakirina tişteki xwe yê zindî yan jî yê bêrih, di nav tirs, metirsî, telaş û keleşanê da xemgînî, hawar, îsyar û bextreşîyên xwe bi gotin û stranên birêkûpêk yan bêrêkûpêk derdibirin.” (Elçin, 2004, r. 290).

Boratav jî zêmarê weha pênase dike: “Zêmar, awayekî stranên e ku bi gelemperî piştî mirîyekî/ê, carinan jî piştî bûyerên ku bandoreka mezin li kesên yan jî li civakê dikin dihê gotin û derheqê serborîyên kesên têkildar û kesayetîya wan da agahîyan dide, li gor hin rêgezên dîyar yê adetî bi nawayeka dîyar dihê gotin û serwa û lihevanîneka wê ya taybetî heye.” (veg. Tübedar, 2011, r. 186).

Li nav kurdan ji bo vê cureyê gelek têgihên cuda dihên bikaranîn. Di ferhengên kurdî da ji bo van stranên têgihên wekî *zêmar* (Farqînî, 2000, r. 43), *lawik*, *lawij* û *dûrika mirîyan* (Îzoli, 2000, r. 479) hatine bikaranîn. Li aliyê din Bazîdî di pirtûka xwe da behsa adetên mirinê yê kurdan dike û ji bo wan stranên ku diavêjin ser mirîyan têgihên wekî *lawjik*, *lawjok*, *siwaro* û *delo* bi kar diine (Bazîdî, 2010, r. 52-77). Muslum Yücel, ji ber karê xwe yê rojnamegerîyê li gelek bajarên kurdan gerîyaye û dibêje li nav kurdan ev stran wekî *lorî* hatiye binavkirin û carinan jî peyvên wekî *lorandin* û *lorandina mirîyan* dihên bikaranîn. Lê dibêje li Agirîyê ji bo van stranên têgihên wekî *zêmar* û *kilamên şînê* dihên bikaranîn (Yücel, 2006, r. 31). Mehmet Bayrak behsa zêmarên kurdên elewî yê ku li derdora çiyayên Torosê dijîn, dike û dibêje ew van stranên wekî *kilamên şînê* bi nav dikin (Bayrak, 2011, r. 18).

Yek ji wan kesên ku herî zêde li ser vê cureyê xebitîye Christine Allison e û ew di xebateka xwe da dinivîse ku li nav kurdên Behdînanê peyvên wekî *dîlok*, *stranên şînê*, *kilamêd şînê* û *dîrok* dihên bikaranîn. Allison ji Rudenko vediguhêze û dibêje bîngeha peyva *dîlokê dilok* e û ji peyva *dil* hatiye dariştin. Herweha behsa peyvên

girîn û *girîyanê* jî dike û dibêje ev peyv ji bo stranên li ser mirîyan dihên gotin û jixwe her du jî bi lêkera *girîné* ra têkildar in (Allison, 2007, r. 137-297). Allison di pirtûkeka xwe ya din da vedibêje ku li herêma Barzanê ji bo zêmarê peyva *şîné* dihê bikaranîn (Allison, 2008, r. 74). Lê em vê peyvê guncaw nabînin, lewra *şîn* ne tenê ji bo stranên piştî mirinê, lê ji bohemû reaksiyonên piştî mirinê dihê bikaranîn.

Cegerxwînî di pirtûka xwe ya bi navê *Folklorê Kurdî* da ji bo zêmaran têgiha *avêtinaser* bi kar anîye (Cigerxwîn, 1988, r. 173). Rudenko dibêje kurdên Kafkasyayê peyvên wekî stran, dilok û kilamêd *şîné* bi kar diînin (veg. Allison, 2007, r. 297). Wekî din li nav kurdan têkildarî van stranên hindêk têgih û biwêjên din jî hatine çêkirin. Wekî *lobandin*, *lûbandin*, *lorîn* (Farqînî), *bilandin*, *lawandin* (Îzolî). Kurdên kelhor yên ku li cihên wekî Îlam, Kirmaşan û Xaneqînê dijîn ji bo stranên ku diavêjin ser mirîyan têgiha *mûrê* bi kar diînin (Cihanferd, 2019, r.8).

Di ferhenga Michael L. Chyetî da zêmar bi maneya *şîn* yan jî *şîngirtinê* hatîye bikaranîn û li gor nivîskarî koka vê peyvê ji “z-m-r” dihê û ew jî dihê maneya strandina ji bo Xwedê (Chyet, 2003, r. 689).

Birayên Celilan li ser folklorê kurdî xebateka berhevkarîyê kirine û di vê xebatê da ev cure stran wekî *stranê şîné* bi nav kirine (Celîl & Celîl, 1978, r. 490). Li Mêrdînê ji bo vê têgihê peyv û gotinên wekî *dûrik*, *stran*, *dilo*, *diloyê pîreka* (kurdên êzidî vê têgihê bi kar diînin), *avêtina ser mirî* dihên bikaranîn. Wekî ku dihê ditin li nav kurdên êzidî bi awayên nêzîkî hev têgihên wekî *dilok*, *dilok* û *dilo* dihên bikaranîn. Mahmut Barik li herêma Mêrdînê xebateka sehayî kirîye ji bo vê cureyê peyvên *dûrik* û *zêmarê* bi kar anîne (Barik, 2003, r. 66). Lê ji ber ku ji hêla vekoleran ve zêdetir hatîye bikaranîn û di cihana akademîk ya kurdî da bêtir dihê naskirin di vê xebatê da em dê têgiha *zêmarê* bi kar biînin.

2. Zêmarbêjî

Ew kesên ku piştî mirina kesekî/ê zêmaran dibêjin wekî zêmarbêj dihên binavkirin. Ev têgih peyveka lêkdayî ye û ji peyvên ‘zêmar’ û ‘bêj’ê pêk dihê. Allison zêmarbêjan di bin du beşan da polîn dike; zêmarbêjên nîvprofesyonel û yên xwediyên mirîyan. Yên nîvprofesyonel ew kes in ku di gotina zêmaran da bi pêş ve çûne, di çêkirina qalib, serwa û babetên din da şareza ne û di *şînen* kesên xerîb da jî zêmaran dibêjin. Yên din jî ew kes in ku ji hêla xwînê ve xwedîtîya wan bi kesê/a mirî ra heye; wekî dê, xweh, jin, keç, metik û xaltik (Allison, 2007, r. 317). Têgiha

‘zêmarbêjî’yê wekî navê pişeyekê xuya dike, lê di vê xebatê da, me gotina zêmaran ya ji hêla kesên nîvprofesyonel û xwediyên mirîyan ve wekî zêmarbêjî bi nav kir.

Dema ku mirov li çavkanîyên kurdî yê nivîskî dinêre, dihê dîtina ku adeta zêmarbêjîyê ji berê da di nav kurdan da hebûye û ev adet îro jî dewam dike. Dema ku Şerefxan behsa mirina Siltan Selahedînê dike dibêje ku piştî mirina wî her kesî zêmar digotin (Şerafeddin Han, 2009, r. 79). Bazîdî jî di heqê adetên zêmarbêjîyê yê salên 1850yan da dibêje ku jin, keç û xwehên mirîyî/ê bi dengê bilind zêmaran dibêjin (Bazîdî, 2010, r. 52). Ji ber ku şer û pevçûn ji roja roj da ji welatê kurdan kêmbûye, hertim zêmar hatine gotin û lewma jî Bayrak gelê kurd wekî *civaka zêmaran* bi nav dike (Bayrak, 2011, r. 19).

Li nav kurdan, zêmar bi pîranî ji hêla jinan ve dihên gotin. Di vê bareyê da Bazîdî dibêje jin, keç û xwehên mirîyan zêmaran dibêjin û ji bo wan kesan peyva ‘jinê dengbêj’ bi kar diîne (Bazîdî, 2010, r. 52-77). Allison behsa temenê jinên ku zêmaran dibêjin dike û dibêje hemû navsere yan jî extîyar in (Allison, 2008, r. 75). Di pirtûkeka xwe ya din da jî dibêje min li nav êzîdîyan û li Barzanê nedîtîye ku keçikên azîb zêmar gotine (Allison, 2007, r. 139). Parin û yê din balê dikişînin ser vê kevneşopîyê û dibêjin di roja îroyîn da li rojhilat û başûrrojhilatê Tirkîyeyê ev adet bêtir ji hêla jinên extîyar yê nexwende ve dihê şopandin (Parin & yd., 2012, r. 219). Li herêma Colemêrgê dema ku kur yan jî mêrê jinekê dimire, xweha wê wekî *serek-zêmarbêjî* dihê qebûlîkirin (Yalçın-Heckmann, 2006, r. 276).

Yaşar Kemal behsa mêrên zêmarbêj dike û dibêje li nav kurdên Tirkîye, Îran, Îraq û Sûrîyeyê di wê kêlîya ku mirî dibirin goristanê da, mêran bi hevûdin ra zêmar digotin (Kemal, 2004, r. 23). Li gor ku Kemalî ev pirtûk di sala 1943yan da nivîsîye dihê famkirin ku wê demê mêrên kurdan jî di pey mirîyan ra zêmar digotin. Herweha Allison zêmareka bi navê “*Eyşa Balê*”yê dide ku di salên 1970yî da ji hêla Dr. Khelîl Jindî Rashowî ve li Şeyxanê hatîye berhevîkirin û dibêje ev zêmar ji hêla zilamekî bi navê Pir Giroyî ve hatîye gotin (Allison, 2007, r. 290). Jixwe îro jî li nav kurdên lek, hem jin û hem jî mêr zêmaran dibêjin. Mêr li derekê kom dibin û diavêjin ser mirîyî/ê².

1 Zimanê pirtûkê tirkî ye û ev têgih tê da wekî baş ağıtçı derbas dibe.

2 Navnîşana Malperê: https://www.youtube.com/watch?v=Vk_XD_8I0ho, Dema Gihîştinê: 14.05.2021.

Di vê bareyê da Rudenko jî behsa zilamên zêmarbêj dike û weha dibêje; li Kafkasyayê zilam bi komên ku ji çar-pênc kesan pêk dihên zêmaran dibêjin (veg. Allison, 2007, r. 297). Wekî ku li jor jî hat gotin, di heqê zêmar û zêmarbêjîya kurdên Kafkasyayê da me tenê ji pirtûka birayên Celîlan sûd wergirt. Birayên Celîlan dibêjin ku wan hemû zêmarên pirtûkê ji devê jinekê tomar kirine ku navê wê H'izreta H'eso ye û ji vê zêdetir behsa zêmarbêjan nakin (Celîl & Celîl, 1978, r. 36).

Bi qasî ku me lê kola, li herêma Mêrdînê zêmar ji hêla jinan ve dihên gotin û tu kesên ku bi pereyan zêmaran dibêjin tune ne. Lê jinên ku gelekî dizanin zêmaran bibêjin hene û di nav civakê da ev kes dihên naskirin. Dema ku yek dimire heger hevûdin nas bikin, ev jinên zêmarbêj ji hêla xwedîyên mirîyan ve ji bo zêmargotinê dihên vexwendin. Lê hat gotin ku heger yê mirî gelekî bi heyf û hêja be carinan bira, bav û kalik jî diavêjin ser mirîyên xwe û di ber ra jî digirîn (ÇD-1).

Bi vî awayî me mijarên zêmar û zêmarbêjîyê heta radeyekê rave kirin û li jêr em dê di heqê îcrakirina zêmaran da zanyarîyanan bidin.

3. Îcrakirina Zêmaran

192 | Di zêmaran da behsa qencî, merdbûn, xweşikî, mezinî û biçûkanî, mêranî û şervanîya mirîyan dihê kirin. Wekî din behsa awayê mirina yê/a mirî jî dihê kirin û naveroka zêmaran gelek caran li gor vê yekê teşe digire. Herweha digel pesnê mirîyî/ê, di zêmaran da derheqê jîyana rojane, rêgezên civakî û têkilîyên mirovan da jî gelek agahî û rexne dihên dîtin. Zêmar ji pêş da nahên hazirkirin û jiber nahên gotin, ya zêmarbêj li gor hestên xwe yê wê kêlîyê gotinan li hev diîne û dibêje.

Bazîdî dibêje heta pazdeh rojan sibeh û êvaran, jin û mêr diçin ser gora mirîyî/ê, li ser dixwînin û digirîn (Bazîdî, 2010, r. 52). Heta çend hefteyan li dora gorê bi dengêkî nizm zêmar dihên gotin. Zêmar wê kêlîya pêşî li cem mirîyî/ê, li ser goran, li cihê sersaxîyê û li mala mirîyî/ê dihên gotin. Li cihê sersaxîyê yan li mala mirîyî/ê, xwedîyên mirîyî/ê yê herî nêzik yê wekî dê, xweh, keç, metik, xaltik, pîrik, keçap, jintî, jimbir û jinên xwedîyên wan heta hefteyekê jî zêmaran dibêjin.

Zêmargotin ne tenê bi deng herweha bi liv û tevgerên jinan ra jî têkildar e. Li goristanê, li mala mirîyî/ê yan jî li cihê sersaxîyê zêmarbêjî wekî rîtûelekê dihê sepandin. Bi qasî ku me di lêkolînên xwe da dît, ev rîtûel li nav kurdan berbelav e û li gelek herêmên kurdnişîn dihê îcrakirin. Bazîdî balê dikişîne ser vê rîtûelê û

dibêje jinên xwedîyê mirîyî/ê li odeyeka malê dicivin û zêmaran dibêjin. Dema ku li goristanê zêmaran dibêjin jî bi dengêkî bilind digirîn û diavêjin ser mirîyî/ê (Bazîdî, 2010, r. 52, 77).

Digel ku Bazîdî behsa kurdên misilman dike û dibêje li goristanê bavo bavoya jinan diçe felekê jî (Bazîdî, 2010, r. 52) di roja îroyîn da li gelek herêman di kêlîya veşartinê da û roja pêşîn jinên kurdên misilman naçin ser gorê û naavêjin ser mirîyî/ê. Li goristanê, li cihekî dûrî gorê kom dibin û nahêlin ku dengê wan biçê zilamên ku mirîyî/ê vedişêrin.

Wekî ku li jor me amaje pê kir, li mala mirîyî/ê yan jî li cihê sersaxîyê jî ev rîtûela zêmargotinê dihê kirin. Li herêma Colemêrgê cilûbergên mirîyî/ê li rasta odeyê dihên danîn û zêmarbêj radijin van cilan, ji hêlekê ve li xwe dixin û digirîn û di heman demê da diavêjin ser kesê/a mirî. Ev adet li herêma Wanê û derdora wê jî dihê dîtin. Dîsa li nav êla Brûkanê ji bo rîtûela zêmargotinê têgiha ‘gerandin’ê dihê bikaranîn, lewra her kes li mala mirîyî/ê dicive û bi dorê zêmaran dibêje (Eren, 2010, r. 361).

Berovajî misilmanan, jinên êzidiyan diçin ser gorê, raserî gorê disekinîn, ji serî heta dawî di rîtûela veşartinê da cihê xwe digirin. Neh-deh jinên reşgirêdayî li hêleka gorê ligel hev disekinîn û ji destpêka rîtûela veşartinê heta dawî bê navber diloyan ango zêmaran dibêjin. Bi dorê nabêjin û li hêvîya hevûdin nasekinîn, heryekî jixweber bi dengêkî bilind dibêje û di ber ra jî digirî. Dengên wan dikevin nav hev û lewma gotin zêde nahên famkirin.

Li cihê sersaxîyê yan jî li mala mirîyî/ê bi piranî ev rîtûel weha dihê îcrakirin: Yek dest bi zêmara xwe dike, dema ku betilî bangî yeka din dike û dibêje filankesê tu jî dengêkî biavêje serê û dorê dide wê. Ne tenê xwedîyên mirîyî/ê zêmaran dibêjin, carinan xwedîyên mirîyan nizanin zêmaran bibêjin û ji jinên zana dixwazin ku bi xêra xwe biavêjin ser mirîyên wan. Bi vî awayî avêtina ser mirîyî/ê didome û jinên rûniştî jî di ber ra li ser mirîyî/ê digirîn û carinan li kabok û depê sînga xwe dixin. Ne ku tenê li ser mirîyê/a wê malê digirîn, herweha dema ku zêmar dihên gotin mirîyên wan dihên bîra wan û li ser mirîyên xwe jî digirîn. Jixwe ji gotina zêmaran mebest ew e ku xwedîyên mirîyan bigirîn û bêhna wan derkeve. Bi van zanyariyan em dikarin derbasî beşa taybetmendîyên zêmarên herêmên navborî bibin.

4. Taybetmendîyên Zêmarên Kurdî Yên Kafkasya û Herêma Mêrdînê

Di bin vê serenavê da em dê hewl bidin ku taybetmendîyên zêmarên kurdî yên Kafkasya û herêma Mêrdînê yên teşeyî, naverokî û zimanî destnîşan bikin. Piştî vê destnîşankirinê em dê hevbeşî û cudahîyên zêmarên van her du deveran raber bikin.

4.1. Taybetmendîyên Teşeyî

Şukrîya Resûl dibêje taybetmendîyên teşeyî û termînolojîya zêmaran li gor êlan dihê guhertin (veg. Allison, 2008, r. 74). Li gor Keskinî jî zêmarên kurdî bi piranî kurt in, bêtîr bi kêşeka serbest û bi serwa dihên gotin (Keskin, 2019a, r. 278).

Li jêr em dê ji hêla bend, kêş, serwa, paşserwa, alîterasyon, asonans û dubarekirina peyvan ve zêmarên her du herêman binirxînin. Ji bo vê yekê jî em dê nimûneyên zêmaran ji her du herêman bidin û ji hêla teşeyê ve taybetmendîyên wan yê hevpar û cuda destnîşan bikin.

4.1.1. Bend

Di edebîyatê da ji her parçeyê helbestê ra ku ji misrayan pêk dihê, bend dihê gotin. Li gor hejmara misrayan bend navên cuda distînin. Bo nimûne ji bendên dumisrayî ra malik û ji yên çarmisrayî ra çarîn dihê gotin. Zêmarên kurdî ji bendan pêk dihên û hejmara misrayên bendan li her herêmekê bi awayekî ye. Di zêmarên kurdî da bendên dumisrayî, sêmisrayî, çarmisrayî, pêncmisrayî û herweha yên ku ji gelek misrayan pêk dihên jî hene. Carinan jî di heman zêmarê da hejmara misrayên bendan ne wekî hev in.

Piranîya zêmarên ku birayên Celîl berhev kirine sêmisrayî ne, lê digel van 11 zêmarên çarmisrayî û 2 zêmarên pêncmisrayî jî hene. Sê nimûne ji zêmarên Kafkasyayê weha ne:

Xerîb, hatine p'irê,

Qeyt'an bûne girê,

Wexta dik'evime ber mirinê, xûşk h'izreta birê. (Celîl & Celîl, 1978, r. 499).

Xerîbê Cizîrê,

Cindîyê Cizîrê,

Xerîbê min faye, vê t'ivdirê,

Ça kirine kevirê binê bîrê? (Celîl & Celîl, 1978, r. 498).

Berdin, berdin, berdin,

Berdin, xerîbê min berdin,

Girmîn defê anîn,

Bûk derda anîn,

Ze`va mal deranîn. (Celîl & Celîl, 1978, r. 500).

Taybetmendiyeka mezin ya zêmarên Kafkasyayê heye ku ew jî kinbûna wan e. Lewra birayên Celîlan gelek zêmar berhev kirine û hemû jî serbixwe ne, tu têkilîya wan bi hev ra nîne û hemû jî ji bendekê pêk dihên. Yanî her zêmar tenê ji bendekê pêk dihê û ew bend jî ji sê, çar yan jî ji pênc misrayan pêk dihê û bi dawî dibe.

Zêmarên herêma Mêrdînê bi bendan hatine saz kirin lê mirov nikare bibêje ku zêmarên herêmê sêmisrayî, çarmisrayî yan jî ewqas misrayî ne, lewra hejmara misrayên bendan di her zêmarê da diguhere. Ji bo dirêjbûn û kinbûna zêmaran jî tu qayîde xuya nake. Ev li gor zanîna jina zêmarbêj û li gor beşdar û guhdaran dihê guhertin. Beşek ji zêmarekê weha ye:

Xezalê quurbanê ezê destê xwe bi derge kim,

Ez ê tiliyê xwe bi mifte kim

Ez ê deriyê mezê Heremhedat wele li xatûn û xanima vekim yadê

Ca te bimri, ca te bimri lawo ca te bimri,

Wele go êşa wê girani qenserî, dermanê wê firiya çû ezmanê. (Keskin, 2019b, r. 160).

4.1.2. Kêş

Berhemên edebîyata gelêrî ya kurdî carinan bi kêşa kîteyî û carinan jî bê kêş hatine afirandin. Wekhevîya hejmara kîteyên misrayên helbestê wekî kêşa kîteyî dihê binavkirin. Yanî di helbesta bikêş da hejmara kîteyên misraya pêşîn çend be, ya misrayên din jî weha ye. Heger hejmara kîteyên misrayan ne wekî hevûdin be ev dihê wê maneyê ku di wê helbestê da kêş nîne. Zêmarên kurdî ji hêla kêşê ve dibin du beş; yên bikêş û yên bêkêş ango yên serbest. Yên bikêş jî ji hêla hejmara kîteyan ve dihên guhertin.

Rudenko zanyarîyan di heqê zêmarên kurdên Kafkasyayê da dide û dibêje her misraya wan jî şeş-heft kîteyan pêk dihê (veg. Allison, 2007, r. 297). Mixabin derfet nebû ku em xwe bigihînin zêmarên ku ji hêla Rudenkoyê ve hatine berhev kirin

û wan binirxînin. Lê di nav zêmarên Kafkasyayê da ku ji hêla birayên Celîlan ve hatine berhevkirin, tenê zêmarek heye ku bikêş hatîye hûnandin. Ev zêmara bikêş jî çarmisrayî ye û her misraya wê ji şeş kîteyan pêk hatîye. Ev zêmar weha ye:

Xerîba xudême,

Cûcûka sibême,

Ber p'erê roême,

Mêvanê qebrême. (Celîl & Celîl, 1978, r. 498).

Dema ku em li zêmarên kurdên Kafkasyayê yên sêmisrayî dinêrin, em dibînin ku hejmara kîteyên her sê misrayan ji hev cuda ye, lê bi piranî hejmara kîteyên misraya pêşîn hindik in û ji 10 kîteyan kêmtir in. Yê ji 10 kîteyan zêdetir hebin jî ne gelek in. Lê hejmara kîteyên misrayên duwem û sêyem bi giştî ji dehan zêdetir e, bi taybetî jî misrayên sêyem gelekî dirêj in. Ji ber ku zêmarbêj bi piranî her du misrayên pêşîn ji bo lihevanîn, serwa û paşserwayê saz kirine û di misraya dawîn da hestên xwe bi hevokên dirêj derbirîne. Wekî ku li jor jî hat gotin, hindek zêmarên çarmisrayî û pêncmisrayî jî hene. Hejmara kîteyên misrayan di van zêmaran da jî diguhere û bi piranî hejmara kîteyên her misrayê cuda ye. Li jêr em dê cih bidin sê zêmaran ku yek jê sêmisrayî, yek jê çarmisrayî û yek jê jî pêncmisrayî ye.

Simêla, xaş simêla,

Hevirmişê derê dik'ana t'êl bi t'êle,

H'eyfa mi tê simêla malxê mala, bidne ber axê kendêla. (Celîl & Celîl, 1978, r. 493).

Et'im çîqa ne'sin,

Serqot e, p'êxasin,

Ber derîya dimelisin,

H'izretîya wan êt'imî, delalî, çîma usa kemn kirasin? (Celîl & Celîl, 1978, r. 497).

Xerîba min birin,

Pişt h'eft ç'îya war kirin,

Xêlîke gevez, qîç'ik, têwer kirin,

Serê xerîba min derzî kirin,

Ax û berê sar şa kirin (Celîl & Celîl, 1978, r. 500).

Dema ku em li çavkanîyên nivîskî û zêmarên berhevkirî dinêrin em dibînin ku zêmarên kurdên Mêrdînê bêkêş (serbest) in û hejmara kêteyên misrayan ne wekî hev e. Herçiqas hejmara kêteyan bihê guhartin jî dema ku mirov li zêmarên herême guhdarî dike rîtmek di wan da dihê ferqkirin û herweha gelekî herikbar in. Heta hin zêmar, heta ku mirov nenivîse û analîz neke ev taybetmendîyên navborî nahên ferqkirin. Beşek ji zêmareka kurdên Mêrdînê weha ye;

Wele kula dilê vê jara dayka te giran e

Dibê Mezelê Hecaca xweş mekan e

Wele wekê vê sibekê

Ez diçûm ber serê mixaletîyê xwe disekinîm

Wele kula dilê min giran e

Min go alîyek deşt e yek zozan e (ÇD-2).

4.1.3. Serwa û Paşserwa

Serwa û paşserwa bi qasî edebîyata klasîk di edebîyata gelêrî da jî du hêmanên giring in û ji bo ahenga helbestê pêwîst in. Adakî serwa weha pênase kirîye: “Wekî têgeheke edebî serwa/qafîye, ew aheng e ku di dawîya beytê yan jî di wî cihê ku wekî dawîya beytê tê qebûlîkirin de, ji dubarekirina dengên di navbera peyvên cihêwate de derdikeve meydana.” (Adak, 2013, r. 358). Yanî li gor wî divê hevbeşî di binemaya bêjeyên cuda da çê bibe. Ji bo ku behsa serwayê bihê kirin divê hevşibîn herî kêr di dawîya du misrayan da bihê dîtin.

Heger hevşibîna di dawîya misrayan da, bi du peyvên wekhev yan jî bi du gireyên ku peywira wan yek e bihê sazîkirin jê ra paşserwa dihê gotin. Wekî ku ji navê wê jî diyar dibe, paşserwa piştî serwayê dihê. Lewma jî di helbestê da pêşî paşserwa û bi dû ra serwa dihê tesbîtîkirin. Lê di vê xebatê da em dê ferqekê nexin navbera têgihên serwa û paşserwayê û ji vir û pêve ji bo van her du têgihan em dê bi maneya lihevhatina tîp, kête yan jî peyvên dawîya misrayan têgihê serwayê bikar bînin.

Li gor tîpên dawîya misrayan şemayên (pergalên) serwayan dihên çêkirin. Ji bo tîpa dawî ya misraya yekem tîpa ‘a’yê dihê dayîn û heger tîpa dawî ya misraya duwem heman tîp be tîpa ‘a’yê û heger cuda be tîpa ‘b’yê dihê dayîn. Yanî ji bo dawîya her misrayê tîpek dihê dayîn û şemaya serwayê derdikeve holê. Bi vî awayî şemayên wekî (aaa), (aaaa), (aaab) û (aaba) çê dibin.

Ji hêla şemayên serwayê ve di zêmarên kurdî da standardek xuya neke jî piranîya wan bi serwa dihên gotin. Wekî din li her herêmekê awayekî şemayê hatîye bikaranîn, li herêminan çend awayên şemayan bi hev ra hatine bikaranîn û li deverinan jî şemayek nahê tesbîtîkin. Herçiqas ji hêla kîteyan ve wekhevîyek di navbera misrayan da nebe ango bê kêş bin jî zêmarên herêma Kafkasyayê bi serwa ne. Şemaya serwaya zêmarên sêmisrayî (aaa) ye. Bo nimûne;

Dilê dayka mi dik'elî,

Emê herne h'afa vî mezeli,

Ezê bala xwe bidme xortê t'ûre, malxê mala, çawa têda bûne e'rd û xalî.

(Celîl & Celîl, 1978, r. 501).

Dema ku em li zêmarên çarmisrayî yên Kafkasyayê dinêrin em dibînin ku şemaya serwa yan jî paşserwaya wan wekî (aaaa) hatîye çêkirin. Bo nimûne:

Xazî dinîya ha nebîya,

Mirina cahila t'inebîya,

Şe, sabûnê, serê êt'îma hebîya,

Dîya êt'îma h'ewcîyê şirikê xwe jî nebîya. (Celîl & Celîl, 1978, r. 497).

Wekî ku li jor jî me behs kir, li nav kurdên Kafkasyayê zêmarên pêncmisrayî jî dihên dîtin. Di berhema birayên Celîlan da du zêmarên pêncmisrayî hene û ev zêmar jî bi serwa yan jî bipaşserwa ne û şemaya yekê (aaaaa) û ya yekê jî (aabb) ye. Zêmara ku şemaya serwaya wê (aaaaa) ye wehaye;

Xerîba min birin,

Pişt h'eft çîya war kirin,

Xêlike gevez qîç'ik, têwer kirin,

Serê xerîba min derzî kirin,

Ax û berê sar şa kirin. (Celîl & Celîl, 1978, r. 500).

Barikî li herêma Mêrdînê xebateka berhevkarîyê kirîye û di vê xebata xwe da cih daye zêmarekê. Ev zêmar bi serwa ye û şemaya wê jî (aaaa) ye.

Konê mezin e wekî gir e

Li Goliya şewitî vedigire

Va ye mêvan hatine kevanî ne hazir e

Goliya şewitî ser berjêr e (Barik, 2003, r. 66).

Ji hêla serwayê ve mirov di zêmarên herêma Mêrdînê da jî qayîdeyekê nabîne. Helbet dawîya misrayên zêmarên herêmê gelek caran li hev dihê û zêmarên herêmê bi serwa yan jî bipaşserwa ne, lê mirov nikare bibêje şemaya serwaya van zêmaran weha ye. Hindek ji wan bê serwa ne, lê bi peyvên wekî *ayy, ayyy, loo, looo, oy, lêêê* serwa hatîye çekirin. Beşek ji zêmareka ku destpêka wê bi şemaya (aaba) hatîye gotin lê bi heman şemayê dewam nake weha ye:

Dê bi qurbano buhare looo,

Wî şervanê Kurdan der aqlê mino looo,

Yadê bi qurbana te ba li me buşkuvî looo,

Lo kulîlkên gul û sêva looo ayy. (Keskin, 2019b, r. 157).

Destpêka zêmareka herêma Tizyanê ya bi ser Mêrdînê ve bi serwa ye û şemaya wê jî (aaba) ye. Lê dema ku em li dewama zêmarê dinêrin em dibînin ku şema bi heman awayî dewam nake. Lewra em nikarin bibêjin ku şemaya vê zêmarê (aaba) ye. Destpêka vê zêmarê weha ye:

Lê melesê lê melesê lê melesê

Keçê mi go bes a li te bêxwedîyê li mi bêkesê

Welê vê sibekê Mala Harûna, mala bavê te,

Hema paqij kirin bi melkesê. (Mukrîyanî, 2019, r. 16).

Li hindek gundên Mêrdînê kurdên êzidî dijîn û me hindek zêmarên êzidîyan ji herêmê berhev kirin. Dema ku em li zêmarên wan dinêrin em dibînin ku piranîya wan bê serwa ne, lê bi dubarekirina peyvên wekî *yabo, yadê, ooo, woo* serwa hatîye çekirin. Di zêmarên wan da ji teşeyê bêtir hest, deng û awaz li pêş e. Beşek ji zêmareka kurdên êzidî ku şemaya serwaya wê (aaba) ye, weha ye;

*Ez rebena kebanîya mala bavê xwe me yadê,
Wê bavê min li malê li hêvîya kê bê yadê,
Te qewêtîya bavê min li min kiro,
Ez rebena kula dilê te me yadê. (ÇD-3).*

Nexwe em dikarin bibêjin ku piranîya zêmarên herêma Mêrdînê bi bendên dirêj hatine sazîkirin û di dawîya misrayan da şemayeka sabît nahê dîtîn. Herçiqas dawîya hindêk misrayan li hev dihê jî standardek nîne û mirov nikare bibêje ku şemaya zêmarên wan weha ye. Kêş û serwa nebe jî di misrayan da ahengek dihê xuyakirin. Gelek çaran rîtm û ahenga zêmaran bi qalibgotinên wekî *li min korê, li min nemayê, tam ji xwe nekiro û kuflethûro* dihê sazîkirin. Li nav kurdên Mêrdînê zêmarên bi vî awayî dihên dîtîn.

4.1.4. Asonans û Alîterasyon

Hunerên asonans û alîterasyonê di zêmarên her du herêman da jî gelek çaran hatine bikaranîn. Asonans ew huner e ku ji bo çêkirina ahengê, heman tîpa dengdêr di her misrayê da yan jî di her bendê da di çend peyvan da dihê bikaranîn. Alîterasyon jî dubarekirina heman tîpa dengdêr yan jî heman kêteyê ye di misra yan jî di bendê da. Di zêmarên Kafkasyayê da ev her du huner jî hatine bikaranîn. Hunera alîterasyonê bi taybetî di misrayan da dihê dîtîn. Bo nimûne di zêmarekê da bi kêteyên ‘ba’ û ‘bû’yê ahengek hatîye çêkirin û weha hatîye gotin:

Ne ba bû, ne baran bû, nizanîm çî agir bû ser xortê t’ûreda barî (Celîl & Celîl, 1978, r. 495).

Di zêmara jêrîn da bi tîpa “ê”yê hunera asonansê hatîye çêkirin.

*Nexaşê vê havînê,
Cîyê wî daynin palkona jorin, şaneşînê,
Dayê, serkuê, were k’êleka vî nexaşi fûnî, dezmalê jêra bike bayê bawêşînê*
(Celîl & Celîl, 1978, r. 491).

Di zêmarên herêma Mêrdînê da jî ev her du huner dihên dîtîn. Di zêmareka kurdên êzîdî da hunera asonansê bi tîpa ‘b’yê hatîye çêkirin û weha hatîye gotin:

Ez rebena berx û beranê bavê xwe yî ser kozê me wooo (ÇD-3).

Di zêmarekê da hunera alîterasyonê bi tîpa ‘ê’yê hatiye çêkirin. Beşek ji vê zêmarê weha ye:

Wî girê Girherînê,

Emê dengkî bakin,

Wî axayê Nisêbînê,

Emê vegerin çine yabo

Serê bêxwedîka vê xistexana vê Mêrdînê

De dayê dayê dayê dayê dayê

Jarê dilê dayîka xerabê lawo (ÇD-4).

4.2. Taybetmendiyên Naverokî

Mijar û temayên zêmarên kurdî curbicur in; taybetmendiyên erdnîgarîya herêmê, taybetmendiyên çandî, civakî û siyasî di zêmaran da dihên vegotin. Yanî heger zêmarên herêmekê bihên berhevkerin û lêkolînek li ser wan bihê kirin dê bihê dîtin bê jîyana rojane, binyada civakî û erdnîgarîya herêmê bi çi awayî ye. Keskin dibêje di zêmarên kurdî da motîfa sereke ‘çûyîn’ e (Keskin, 2019a, r. 278). Wekî zêmarên gelên din di zêmarên kurdî da jî tiştê ku hatiye derbirin êş, kul û kedera ji ber mirinê ye. Heger bi taybetî em behsa hindêk temayên sereke yê di zêmarên kurdî da bikin, em dikarin bi kurtî van serenavan bidin; awayê mirinê, taybetmendiyên kesê/a mirî, qebûlnekirina mirinê, nifirkirin li kesên sersebebê mirinê, malxerabî, xerîbî û teswîrên siruştê.

Dema ku em li zêmarên her du herêman dinêrin çend mijar û temayên hevbeş bala mirov dikişînin. Mijar û temayên ku di zêmarên her du herêman da dihên dîtin ev in: Sondxwarin, gazina ji bêçaretîya doktoran, pesindana bejn û bala kesê/a mirî, rewşa jin û zarokên mirîyê ciwan ya piştî mirinê, gazina ji felekê, nifirkirina li kujer û sersebeban, qîmetê kur û bavan di nav civakê da, hêrsa li hemberî axê (ji ber ku laşê mirîyan xerab dîke), zanyarîdana di heqê siruştê herêmê da û şayesandina kêliya mirinê. Di zêmarên her du herêman da behsa cihên taybetî yê herêmê dihê kirin. Bo nimûne di zêmarên Kafkasyayê da cihên wekî *Çîyayê Antanoskê, Mezelê Antanoskê, Çemê Payê, Kela Orteçelê, Çemê Xamûr* û di yê Mêrdînê da jî cihên wekî *Çîyayê Erebanê, Girê Girherînê, Nisêbîn, Qubê Hesên Begê, Mêrdîn, Mezelê Hecaca* hatine bikaranîn. Hem di zêmarên Kafkasyayê da û hem jî di zêmarên Mêrdînê da têgiha çîya jî gelekî hatiye bikaranîn.

Dema ku mirov li mijarên zêmaran dinêre dihê dîtîn ku hin zêmarên herêmên cuda heman mijarê vedibêjin û kêr zêde şewaza wan jî dişibe hevûdin. Bo nimûne em dikarin beşên du zêmaran nîşan bidin ku ya pêşî li Kafkasyayê û ya din jî li herêma Mêrdînê hatîye berhevkirin.

Ditirsim mişk û me 'r bixun ç 'e 'vê belek, dêmê gulî, xirav bike pozê qerefilê.

(Celîl & Celîl, 1978, r. 502).

Ma ne ez ê dêhnê xwe dime wa,

Wa anîkê kevir, çavê reş î mêşînî, bêvilka çelagî,

Gelo ma wê axa malxerab xera nekîr? (ÇD-5).

Ligel van taybetmendiyên jorîn, em dikarin bibêjin ku zêmarên kurdên her du herêman jî bêtir di heqê dinyayê da ne ango zêde behsa dinyaya din nahê kirin.

Di zêmarên kurdên Kafkasyayê da temaya sereke mirina xortên ciwan e ku di zêmaran da piraniya caran wekî *xortê tûre*³ hatîye navandin. Piştî her mirinê û bi taybetî jî piştî mirina ciwanan gotina *heyfa min tê* hatîye bikaranîn. Ji bo keçên ciwan têgiha *xatûna Kurmanciyê* hatîye bikaranîn û pesnê wê hatîye dayîn. Ji bo van her du temayan em dikarin van mînakên jêrînbidin:

Kavla T'îlbîsê nîveka dinê,

K'ûçe tengin, fê naçînê,

Nizanim, k'ê caveke nevxêrê meîra anîye, go: "Xortê t'ûre, k'etîye ber mirinê".

(Celîl & Celîl, 1978, r. 493).

Bejna xatûnê kurmanciyê usa zirave – dara Sêrtê,

Çi xwe ke h'emû li bejnê tê,

Ditirsim mişk û me 'r xirab bikin bedenê şaya û e 'niya fêş êratê.

(Celîl & Celîl, 1978, r. 502).

Wekî din temayeka din ya sereke jî *dayka dergûşê* ye ku ji bo dêya kesên mirî hatîye gotin. Rewşa dêya kesên mirî ya piştî mirinê bi hûrgilî hatîye vegotin. Jixwe rewşa mala bavê yê/a mirî bi awayekî hestiyar hatîye vegotin û ew mala ku kesek jê mirîye wekî *mala mîretê* hatîye navandin. *Xerîbî* jî di zêmarên herêmê da gelekî hatîye vegotin û ev têgih hem ji bo kesê/a mirî ku li xerîbîyê yan jî bi tenê mirîye û hem jî ji bo dûrketina kesê/a mirî ya ji xwediyên xwe hatîye bikaranîn.

3 Di pirtûkê da bi tevahî 96 zêmar hene û ev îfade di 20 zêmarî da hatîye bikaranîn.

Di zêmarên Kafkasyayê da taybetmendîyeka din jî bikaranîna hevokên pirsyarîyê ye. Di gelek zêmaran da bi maneya îtiraz û îsyana ji ber bûyera mirinê pirs hatîye kirin. Carinan ji ber meraqkirina rewşa kesê/a mirî pirs dihê kirin, pirs carinan ji xwe, carinan ji kesên derdorê, carinan ji Xwedê û heta carinan jî ji çîya dihê kirin.

Heger em behsa hindêk taybetmendîyên zêmarên herêma Mêrdînê bikin, em dikarin bibêjin yek ji temayên sereke *tebayîbûn* e ku bi qasî me lê kola ev têgih tenê di zêmarên vê herêmê da dihê dîtin. Dema ku kesek dimire, xwedîyên mirîyî/ê dibêjin “Bera tebayî filankeso/ê bê”. Ev têgih tebayîbûnê bi vê maneyê dihê bikaranîn: *Mirîyê/a we ne yê/a pêşî ye, berî wî/ê jî gelek kesên ciwan, hêja û di nav civakê da xuya, mirine. Mirîyê/a we ji van kesan ne çêtir e û tifaqa ku hatîye serê we hatîye serê her kesî.* Ji bo bikaranîna vê têgihê em dikarin vê nimûneyê bidin:

Weled lawo, ciwano lawo, lê hêjawo lawo

Bera talana we jî tebayî talanê hemû kesî bin

Bera tebayî laşkê bin erda bin

Bera tebayî hestûkê rizîyayî bin

Bera tebayî himîn û gumînê bîçera û qilêdera bin lawo (ÇD-6).

Gelek caran jî zêmarbêj xwe bi qurbana yê/a mirî dikin û li gor çavkanîyên me têgih *xwebiqurbankirinê* bi taybetî ji hêla dêya kesê/a mirî ve dihê bikaranîn. Dîsa nêzikî vê maneyê qalibgotinên wekî “Ez rebena bavê xwe bim” jî gelekî dihên bikaranîn. Bo nimûne:

Ez rebena bavê xwe me,

Ez qurbana devê Yasîn û Quranê me

Devê Quran û Yasîna yabo (ÇD-7).

Di zêmarên herêma Mêrdînê da dema ku behsa kesê/a mirî dihê kirin gelek caran peyva *birawo* dihê bikaranîn. Ev peyv bi piranî di destpêka zêmaran da dihê gotin, ji zayend û asta xwedîtiya kesê/a mirî bêrî ye û ji bo hemû mirîyan dihê gotin. Em dikarin nimûneyên wekî *birawo yabo, birawo yadê, birawo xwehê, birawo keko, birawo metikê û birawo xaltîkê* bidin. Ev yek bi binyada civakê ve girêdayîye, loma herçiqas pêşketin hebe jî divê bihê gotin ku yeksanîyek nîne ji bo jin û mêran di civakê da. Li ser vê babetê em dikarin vê nimûneya jêrîn bidin;

Wey birawo yabo, xwarzîyê şêrawo yabo

Mane îro xwe berdayî Qubê Hesên Begê

Tu bûyî miro, wa felekê, wa xayînê

Ez rebena bavê Mûsa me yabo

Ez rebena berx û beranê bavê xwe yî ser kozê me wooo

Birawo yabo, Seyranê çima tu nabêjê birawo yabo? (ÇD-3).

Taybetmendîyeka din ya zêmarên herêma Mêrdînê ew e ku gelekî behsa hêvî û armancên kesên mirî dihê kirin û ji ber ku ev daxwazên wan nîvrê mane gazin dihê kirin. Bo nimûne gotinên wekî “Te bedlê zavatiye li xwe nekir, te nedît go zarokê te zewicîn, te berê xwe nebir serî, kewna te ma nîvrê, tu mayî di nivê rê de” hatine bikaranîn.

Nifirlixwekirina dêya kesên mirî wekî taybetmendîyeka din ya zêmarên herêma Mêrdînê ye. Dêya yê/a mirî bi hevokên weha nifiran li xwe dike: “Weyla çavên dêka te birijê, ca te bimri, dayîka we nemîne, li min korê li min nemayê, li mala mi bê”. Em dikarin beşekê ji zêmarekê bidin ku dêya yê/a mirî tê da nifir li xwe kirine;

204 |

Weyla çavên dêka we birijê loo

Dê bi qurbanê li min korê looo

Ay dawiya emrê mino loooo oyyy

Welle gavê saetê looo

Wî şervano li bîra mino looo

Ax bes e lo ay ayyyyy (Keskin, 2019b, r. 159).

Carinan jî jina kesê mirî bi gotinên weha gazinan ji mêrê xwe yê mirî dike: “Te malika mi xira kir, te mifta mi di derî de hişt, te ez li ber desta hiştim, zarokê te man li ber derîya”. Herweha em dikarin çend babetên ku bi piranî di zêmarên herêmê da dihên bikaranîn weha rêz bikin; malxerabbûn, qebûlnekirina mirinê, banglêkirin û axaftina bi kesê/a mirî ra, kula dilê dayîkan, şewitîna kezebê û liberketina dayîkan.

4.3. Taybetmendiyên Zimanî

Kurdên Kafkasya û Mêrdînê zêmarên xwe bi zimanê xwe ango bi kurdî dibêjin. Zimanê zêmarê, wekî ku dihê hêvîkirin zimanekî herêmî ye û tê da hemû taybetmendiyên devoka wê herêmê dihên dîtîn. Bo nimûne di zêmarên herêma Mêrdînê da gotinên wekî “kî de te êşîya, gi tu lê digeri, delalîkê dilê xwe, we’l ber wê nakevim” û di yên Kafkasyayê da jî gotinên wekî “emê ravin, nexaş, xazî, kî welatî, ça nîne” dihên dîtîn. Herweha di zêmarên Kafkasyayê da daçekên wekî “bi, li, di, ji” pir kêr hatine bikaranîn. Wekî din di zêmarên Kafkasyayê da hevokên bê biker yên wekî “Çe`va dinhêrim” gelekî dihên dîtîn.

Li her du herêman qalibgotin û metaforên hevbeş hene û heta zêmarinên ku ji aliyê peyv, misra û serwayê ve dişibin hevûdin jî dihên dîtîn. Ev zêmarên jêrîn ji bo vê yekê nimûneyên baş in.

Hîvî, mi bi hîvî,

Baharê bê, zivistanê here, belekîyê berjê we bih`elin, heêne nivî,

Mîşk û me`r wê bixun bedenê şaya, gulêd kampanîya, k`êlekê legena, dengê dengbêja, t`ilî pêç`iyê mişkê zîvî. (Celîl & Celîl, 1978, r. 503).

Min go hîvî vêce sed caran li min hîvî

Wele vê sibekê bîrê gundê me çikîyane, gihane nivî

Neman sûndê van serîyan

Wele kula dilê dayîka we giran e

Îro xwedîyê xencerê karan zîvî. (ÇD-2).

Ji hêla şibandin, metafor û her cure hunerên edebî ve zêmarên ku bê kêş hatine nivîsîn bêtir dewlemend in. Lewra zêmarbêj ji hesasiyeta kêşê bêtir li ser awayên derbirînê sekinîne. Em dikarin zêmarên her du herêman jî di vê çarçoveyê da binirxînin. Herçiqas zêmar bi zimanekî hêsan û rojane hatibin gotin jî hunerên edebî hatine bikaranîn. Divê bihê gotin ku ji aliyê hunerên edebî ve zêmarên herêma Mêrdînê li gor yên Kafkasyayê dewlemendtir xuya dikin. Em dikarin çend îfadeyên têkildarî hunerên edebî ku di zêmarên herêma Mêrdînê da hatine bikaranîn weha rêz bikin: Anîkê kevir, bêvilka çelagî, mifte di derî de hiştin, dikana rastkirî, axa malxirab, berxa ber makê, bûkê serbixêlî, kulîlka nav kuncîya, takê bi tenê, dev û diranên qeşekirî, çîçika kurka bi çîçik.

Digel ku di zimanê rojane yê kurdên herêma Mêrdînê da peyvên tirkî dihên dîtî jî balkêş e ku di zêmarên herêmê da peyvên tirkî pir kêman in. Herçiqas peyvên tirkî di zêmarên her du herêman da kêman bin jî, li gor yêna Mêrdînê di zêmarên Kafkasyayê da hindekî zêdetir dihên xuyakirin. Bo nimûne di zêmarên Kafkasyayê da peyvên wekî *yazix, otax, teref, qol, qafe, êtîm* dihên dîtî.

Li gor zêmarên kurdên Kafkasyayê peyvên darijî û lêkdayî di zêmarên herêma Mêrdînê da bêtir dihên dîtî. Bo nimûne peyvên wekî *kuflethûro, berzewaco, xêrjixwenedîyo, bargirano, bêbehro, tamjixwenekiro* hatine bikaranîn.

Di hûnandina zêmarên kurdên Kafkasyayê da bikaranîna hevokên pirsyarîyê ku bi piranî sedema hin tiştan û bi taybetî jî sedema bûyera mirinê dihê pirsîn jî balê dikişîne. Gelek caran jî pirs ji Xwedê dihê kirin bê çima ev bûyer anîye serê wan. Em dikarin bibêjin ku ev taybetmendîyeka zêmarên kurdên Kafkasyayê ye û di gelek zêmarên sêmisrayî yêna wê herêmê da pirsnişan hatîye bikaranîn û pirsnişan bi piranî di dawîya misraya dawî da ye. Bo nimûne;

Kela girtîya çî mezine,

T'op lêk'êve serobine,

Ça xortê minî t'ûre navda nîne? (Celîl & Celîl, 1978, r. 491).

206 |

Encam

Di vê xebatê da em li ser zêmarên kurdî yêna Kafkasya û herêma Mêrdînê sekinîn. Pêşî di heqê zêmaran da me zanîyarîyên giştî dan û bi dû ra me bi nimûneyan taybetmendîyên teşeyî, naverokî û zimanî yêna zêmarên her du herêman tesbît kirin. Piştî ku me taybetmendîyên wan tesbît kirin bi rêya rêbaza berawirdkarîyê me hevbeşî û cudahîyên zêmarên her du herêman destnişan kirin. Divê bihê gotin ku ji bo zêmarên Kafkasyayê ji pirtûkekê û ji bo yêna herêma Mêrdînê ji çend pirtûk û xebatên sehayî sûd hat wergirtin. Loma tespîtên ku me kirin, bi zêmarên ku me ji van çavkanîyan bi dest xistin, sînordar in.

Me taybetmendîyên teşeyî ji aliyê bend, kêş, serwa, paşserwa, asonans, alîterasyon û gotinên dubarekîrî ve nirxandin. Bi qasî ku xuya dike piranîya bendên zêmarên kurdên Kafkasyayê sêmisrayî ne, lê hindik bin jî zêmarên çar û pêncmisrayî jî hene. Digel vê yekê piranîya bendên zêmarên herêma Mêrdînê ji hêla hejmara misrayan ve dirêj in. Di zêmarên herêma Mêrdînê da ji bo hejmara misrayên bendan

standardek nahê dîtin. Taybetmendîyeka sereke ya zêmarên herêma Kafkasyayê kinbûna wan e ango her zêmar ji bendekê pêk dihê û dewama wê nîne. Berovajî yê Kafkasyayê zêmarên herêma Mêrdînê dirêj in. Ji bilî nimûneyeka ji herêma Kafkasyayê zêmarên her du deveran jî bê kêş xuya dikin.

Em dikarin bibêjin ku zêmarên her du herêman bi serwa yan jî bi paşserwa hatine hûnandin. Digel vê yekê hindê zêmarên herêma Mêrdînê hene ku bê serwa ne lê dawîya misrayan bi peyvên wekî *loo, woo, oyy, ayy* hatîye lihevanîn. Şemayên serwayê yê wekî (aaa) û (aaaa) li her du herêman hatin dîtin û wekî din awayên wekî (aaaaa) û (aaba) jî hatin dîtin. Bi qasî ku me lêkola şemaya zêmarên herêma Mêrdînê di her zêmarê da dihê guhertin. Heta di gelek zêmaran da çend awayên şemayan bi hev ra hatin dîtin. Hunerên asonans û alîterasyonê di zêmarên her du herêman da jî gelekî hatin dîtin.

Herçiqas Kafkasya û Mêrdîn ji aliyê erdnîgarîyî ve ji hev dûr in jî di zêmarên her du herêman da gelek mijar û temayên hevbeş hatin dîtin. Hindêk ji wan mijar û temayên hevbeş ev in: *Pesindana bejn û bala kesê/a mirî, rewşa jin û zarokên kesê mirî, gazîna ji felekê, nîfîrîkirîna li kujer û sersebeban, qîmetê kur û bavan di civakê da, behskirîna siruştê herêmê û navên cihên taybetî*. Taybetmendîyeka din ya hevbeş jî ew e ku naveroka zêmarên her du herêman bi giştî di heqê vê dinyayê da ye û zêde behsa dinyaya din nahê kirin. Herweha ji bilî hevokên sondxwarin û nîfîrîkirîna têgihên dîni pir kêr hatine bikaranîn û mijarên dîni zêde nehatine vegotin. Hevbeşîyeka din jî ew e ku hindêk zêmarên her du herêman ji aliyê mijar û şewazê ve dişibin hev.

Ji aliyê naverokê ve di navbera zêmarên her du herêman da hindêk cudahî jî hatin dîtin. Di zêmarên kurdên Kafkasyayê da mijar û temayên sereke *xortê tûre, xatûna Kurmancîyê, mala mîretê, xerîbî, dayka dergûşê* ne. Zêmarên herêma Mêrdînê ji aliyê mijar û temayan ve gelekî dewlemend in. Hindêk mijarên sereke yê zêmarên Mêrdînê weha ne: *tebayîbûn, xwebiqurbankirin, bi têgiha 'birawo' banglêkirin, hêvî û armancên kesê mirî, nîfîrîlixwekirîna dêyan, gazîna ji kesê mirî, axaftîna bi kesê mirî ra*.

Ji aliyê zimanî ve hevbeşîya herî berbiçav ew e ku kurdên her du herêman jî zêmarên xwe tenê bi kurdî dibêjin. Di zimanê zêmarên her du herêman da jî taybetmendîyên devoka herêmê hatin dîtin. Herweha qalibgotin û metaforên hevbeş hene û hindêk zêmarên ku ji aliyê peyv û hûnandinê ve gelekî dişibin hevûdin hatin dîtin.

Digel ku zêmar bi zimanê rojane yê herêmê hatine gotin jî di zêmaran da gelek hunerên edebî hatine bikaranîn. Bi qasî ku hat dîtin ji aliyê hunerên edebî ve zêmarên Mêrdînê li gor yên Kafkasyayê dewlemendtir in. Peyvên tirkî di zêmarên her du herêman da jî hene lê di zêmarên Kafkasyayê da hindekî zêdetir xuya dikin. Peyvên darijî û lêkdayî di zêmarên Mêrdînê da bêtir li ber çavan dikevin. Herweha bikaranîna hevokên pirsyarîyê taybetmendîyeka zêmarên Kafkasyayê ye ku ev tişt bêtir di misraya dawî ya zêmaran da hatîye bikaranîn.

Têkilîyeka xurt di navbera çanda miletekî û mirinê da heye, lewma ji bo ku mirov bixwaze miletekî nas bike divê pêşî berê xwe bide adetên têkildarî mirinê ku zêmar jî yek ji van berhemana e. Li ser zêmarên kurdî herçiqas hindek xebatên berhevkarîyê hatibin kirin jî ev xebat têrê nakin ku mirov bikaribe xwe bigihîne qenaetên giştî. Ji bo ku taybetmendîyên zêmarên kurdî bi awayekî giştî û teqez bihên tesbîtkirin pêdivî bi xebatên berhevkarîyê yên li hemû cihên kurdnişîn heye. Bi vî awayî dê arşîvek derkeve holê û dê derfetên vekoleran çê bibin ku li ser zêmarên kurdî xebatên akademîk bikin.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî Ya Klasîk*, Çapa Yekem, İstanbul: Nûbihar.
- Allison, C. (2007). *Yezidi Sözlü Kültürü*, F. Adsay (Çev). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Barîk, M. (2003). *Kevneşopiyên Kurdan*, Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê.
- Bayrak, M. (2011). *Li Nav Kurdên Qizilbaş Ên Navenda Torosê Şîn*, Tiroj, Sal: 8, Hejmar: 48, r. 18-21.
- Bazîdî, M. M. (2010). *Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye*, Z. Avcı (Wer). (Çapa Yekemîn). İstanbul: Weşanên Lîs.
- Celîl, O. & Celîl, C. (1978). *Zargotina Kurda*, Moskva: Neşîrxana Nauka.
- Chyet, Michael L. (2003). *Kurdish-English Dictionary Ferhenga Kurmancî-İnglîzî*, New Haven and London: Yale University Press.
- Cigerxwîn, (1988). *Folklorê Kurdî*, Stockholm: Weşanên Roja Nû.
- Cihanferd, J. (2019). *Hermanêg Le Bêdengî*, Kirmaşan: Weşanxane Dîbaçe, Çapî Diwêym.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*, 8. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, M. (2010). *Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri Ve Türk Kültür Ekolojisi İçerisindeki Yeri*, Teza Doktorayê Ya Çapnebûyî, Van: YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Farqînî, Z. (2000). *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*, Çapa Yekem, Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê.
- Göka, E. (2010). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Görkem, İ. (1991). *Çukurova'da (Yukarıova) Yas Törenleri ve Ağıt Söyleme Geleneği*, Sempozyum Bildirileri II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, Adana, r. 489-496.

- Hacıgökmen, M. A. (2013). Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları, H. Bahar, M. Toker, M. A. Hacıgökmen û H. Küçükbezi (Ed.). Di nav *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan* (6.cilt) da, r. 393-422, Konya: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Îzolî, D. (2000). *Ferheng*, Stenbol: Weşanên Deng.
- Kemal, Y. (2004). *Ağtılar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Keskin, N. (2019a). *Folklor û Edebiyata Gelêrî*, Stenbol: Avesta.
- Keskin, N. (2019b). *Zêrka Zêra*, Stenbol: Avesta, Çapa Yekem.
- Kreyenbroek, P. & Allison, C. (2008). *Kürt Kimliği ve Kültürü*, Ü. Aydoğmuş (Çev). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Mukrîyanî, M. (2019). Şîn û Rîtuêlên Şînê Li Tizyana Mêrdînê, *Folklorame*, Hejmara 1., Weqfa Mezopotamyayê, r. 10-21.
- Parin, S., Bilgili, A. E., û Menak, Z. (2012). Kent(li)leşme Pratiğinde Yeni Bir Olgu: Taziye
Evleri ve Farklılaşan Sosyo-Kültürel Pratikler, *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 212-229.
- Şerafeddin Han. (2009). *Şerefname - Kürt Ulusunun Tarihi*, C. Kabadayı (Çev). İstanbul: Yaba Yayınları.
- Türbedar, Ö. (2011). *Düzce Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri (Doğum-Evlenme-Ölüm)*, Teza Lîsansa Bilind Ya Çapnebûyî, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yalçın-Heckmann, L. (2006). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, G. Erkaya (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, K., Pertev, R. û Aslan, M. (2013). *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.
- Yıldırım Tanhan, E. (2005). *Kaniyek Ji Mezopotamyayê - Nisêbîn*. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê.

Yılmaz, Ş. (2019). *Adet û Rîtuêlên Têkildarî Mirinê Li Herêma Nisêbînê*, Teza lîsansa bilind ya Çapnebûyî, Mêrdîn: Zanîngeha Mardin Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî Yê Li Tirkîyeyê.

Youtube. (2019). *Mûr Lekî*, https://www.youtube.com/watch?v=Vk_XD_8I0ho, Dema Gihîştinê: 14.05.2021.

Yücel, M. (2006). *Kına ve Ayna Kürtlerde Ölüm ve İntihar*, İstanbul: Do Yayınları.

Çavkanîyên Devkî

ÇD-1: Bilal Kara (37 salî/mêr), Dema Hevdîtînê: 27.04.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-2: Ayşe Gergin (70 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 19.05.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-3: Ayşe Yağızalp (75 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 13.05.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-4: Türkiye Yılmaz (69 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 20.02.2013, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-5: Emine Baysal (73 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 14.04.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-6: Latifa Özsoy (55 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 25.05.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.

ÇD-7: Pakize Acar (55 salî/jin), Dema Hevdîtînê: 14.04.2018, Nisêbîn/Mêrdîn.